

УДК 811.16'373.7

Л. І. Яковенко,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри загального та слов'янського мовознавства

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Французький бульвар, 24 / 26, м. Одеса, 65058, Україна,

тел. : +38(048) 776-04-42,

Jakovenko@list.ru

ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ ЯВИЩ НЕМАТЕРІАЛЬНОГО СВІТУ В УКРАЇНСЬКИХ ТА ПОЛЬСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЯХ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗНИКНЕННЯ

У статті визначено роль слів, що належать до тематичної групи *нематеріальний світ*, на формування фразеологічного значення *зникнення* в українській та польській мовах. Іменники, що позначають явища *нематеріального світу*, виступають в українських та польських фразеологізмах на позначення смерті, відходу, віддалення, втечі, а також на позначення відсутності. Найбільша кількість одиниць з цими компонентами позначає смерть, загибель, найменша – відхід, втечу. Ці слова створюють емоційно-експресивне тло висловлення з чітким розмежуванням позитивного та негативного ставлення до предмета чи ситуації.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, семантика фразеологічної одиниці, компонент фразеологічної одиниці, зіставні дослідження.

Значна кількість студій, присвячених порівняльному аналізу деяких тематичних блоків у слов'янській фразеології, спонукає до компаративного вивчення фразеології двох чи кількох споріднених мов. Зважаючи на тривалі історичні зв'язки українського та польського народів, що мали значний вплив на їхню мову і культуру, а також на активне культурно-наукове співробітництво України та Польщі у сьогоденні, особливо цікавим вбачається зіставне вивчення фразеології української та польської мов. З цього погляду привертають увагу праці українського дослідника А. О. Івченка, який здійснює ареалогічний аналіз української фразеології у контексті слов'янського мегаконтинууму [4], а також досліджує фразеологічні контакти української та польської мов [3]; А. М. Кравчук зіставляє українські та польські фразеологічні одиниці (далі – ФО) з ономастичним компонентом [5], Н. Б. Дем'яненко аналізує оцінку інтелекту

людини в українській, польській та російській фразеології [2]. О. А. Семенюк та У. В. Тимофеева розглядають у порівняльному й лінгвокультурному аспектах українські, російські й польські ФО з компонентом „людина” / „люди” [7]. Мають значний доробок у цій галузі й польські вчені. Так, В. Хлебда, Я. Вавжиньчик, Т. Вельг та ін. уклали довідник польсько-російських ідіом [9]. І. Дашчинська вивчає проблему польсько-російських фразеологічних еквівалентів [10], К. Кусал розглядає російсько-польські міжмовні омоніми у сфері фразеології [11]. Існує також цілий ряд дисертаційних досліджень, присвячених порівняльному вивченню слов’янських мов, української та польської зокрема.

Однак маловивченим залишається питання про вплив окремих компонентів ФО на формування цілісного фразеологічного значення у споріднених мовах. Тому ставимо за мету встановити роль слів, що належать до тематичної групи *нематеріальний світ*, на формування фразеологічного значення *зникнення* в українській та польській мові, а також визначити місце названої лексики у ментальному лексиконі українців та поляків.

Українські та польські ФО з досліджуваними значеннями містять такі компоненти на позначення нематеріального світу: *Бог (Господь) / Bóg (Pan), чорт (дідько, нечистий, нечиста [сила] і т. ін.) / diabeł (czort), душа / dusza, дух / duch*. Семантика *зникнення* конкретизується передусім у фразеологізмах на позначення смерті. Як в українській, так і в польській мовах маємо великий набір ФО з компонентом *Бог*, що цілком логічно витікає з багатовікового досвіду християнського світогляду. Значна кількість одиниць має подібну структуру. В окремих випадках додаються компоненти *душа, дух*, а смерть у таких фраземах представлена як передавання *душі, духа* Богові: *віддати Богові душу* (СФУМ) / *oddać duszę Bogu, oddać Bogu ducha* (US). Померти – це також *помути до Бога* (СФУМ) / *pójść do Boga* (US) та *спочити в Бозі* (СФУМ) / *spocząć w Bogu* (US), *zasnąć w Panu* (US). Показово, що і в українській, і в польських ФО смерть-відпочинок є не просто присутністю, відпочинком *коло Бога*, а виступає як поєднання, злиття з Богом, про що свідчить прийменник *в / w*. Подібне спостерігаємо також у кінесичній фраземі *zamknąć w Panu oczy* ‘померти’ (Sk.). Польська фразема *Bóg kogoś wziął, wezwał, powołał do swojej chwały* (US) дещо відрізняється від української *Господь прийняв душу* (ФСУМ) перш за все більшим набором дієслівних компонентів (*прийняв – wziął, wezwał, powołał*),

які в українському фразеологізмі позначають реакцію на прохання, а в польському – активне волевиявлення. Крім того, уточнюючий вираз *do swojej chwały* підкреслює шанобливе ставлення до небіжчика та переконання у його праведності.

Польські словники не фіксують відповідника українському *Бог (Господь) приборав* (ФСУМ) ‘хто-небудь помер’. Слід зазначити, що семантика цього фразеологізму є дещо обмеженою попри її широке тлумачення у словнику. Як внутрішня форма цієї одиниці, так і власний життєвий досвід показують, що її вживають у випадку смерті людини, яка через хворобу чи інші обставини багато страждала і потребувала постійного догляду. Натомість в українській фразеології відсутній відповідник польському *stanąc przed Bogiem* (US), внутрішня форма якого підказує, що зараз небіжчик відповідає перед Богом за все своє життя. Як бачимо, аналізовані українські та польські фраземи засвідчують християнський світогляд і переконаність у тому, що життя людини знаходиться у руках Божих, а після смерті вона обов’язково повинна звітувати за нього й отримати відповідний вирок.

Показовим є позначення в українській мові відсутності кого-небудь, чого-небудь фразеологізмом *Бог має* (ФСУМ) (*пор. чортма, кат має*). Тут маємо можливість проаналізувати народні погляди на буття і небуття, наявність і зникнення. Як видається, в цьому фразеологізмі відображено переконаність у тому, що небуття сполучається з буттям, включене в нього, воно забезпечується духовною силою – в даному випадку *Богом*. Таким чином, спостерігаємо гармонійність, цілісність світосприйняття.

Семантика *зникнення* конкретизується також у фразеологічних одиницях на позначення *відходу, віддалення, втечі*. Лише у польській мові наявні одиниці *iść, pójść z (Panem) Bogiem* ‘йти геть, віддалятися звідкілясь, якнайшвидше втікати (як правило, у наказовій формі)’ (US) та *z Bogiem* ‘зворот, що наказує піти, віддалитися звідкілясь, залишити когось у спокої’ (US). Така пом’якшена форма наказу піти геть, залишити когось у спокої засвідчує прагнення хоча б формально дотримуватися християнської настанови про любов до всіх людей. Слід зазначити, що остання одиниця має омонім *z Bogiem* ‘формула прощання, яка виражає побажання удачі’ (US). В українській мові їй відповідає фразеологізм *іди [собі] з Богом* ‘форма прощання з побажанням благополуччя, успіху, щастя і т. ін.’ (СФУМ).

Як відомо, у фразеології спостерігається кількісна перевага одиниць з негативною конотацією. І на цьому тлі цілком закономірно виглядає більша кількість фразем з компонентом *чорт* (*дідько, нечистий, нечиста [сила] і т. ін.*) / *diabel, czort*, що передають негативне ставлення до факту зникнення, відходу, відсутності. Так, у наступних фраземах на позначення смерті, зникнення переважає оцінний компонент: *біс узяв (вхопив і т. ін.)* кого, зневажл. ‘хто-небудь помер, загинув // пропав, згинув (про тварину)’ (СФУМ) / *diabli wzięli coś, kogoś* ‘щось зникло, пропало, хтось загинув чи помер’ (US); *чорт лизне (злиже), зневажл., вульг.* ‘хто-небудь пропаде або помре’ (СФУМ) / *czort kogoś weźmie* ‘з кимсь станеться щось погане, хтось помре, поляже, загине’ (US). Не має відповідника у порівнюваній мові ФО *віддати чортові (дідькові) душу*, зневажл. ‘померти’ (СФУМ). Як бачимо, в одиницях на позначення чиєїсь смерті, загибелі, відходу компоненти *Бог, Господь / Bóg (Pan)* – *чорт, (дідько, нечистий, нечиста [сила] і т. ін.) / diabel, czort* служать для оцінки цього факту і особи: слова *Бог, Господь* засвідчують повагу, а *біс, чорт* – зневажливе, брутальне ставлення.

У багатьох випадках складник *чорт / diabel* перетворюється у своєрідний знак експресії, вказує на високий ступінь інтенсивності, додатковим засобом посилення якої виступає форма множини. Здебільшого такі фраземи позначають волевиявлення мовця, висловлення побажання, щоб хтось зник, пішов геть, на що прямо вказує дієслівний компонент на позначення руху в наказовій формі: *іди к чорту (до біса, к нечистому, під три чорти)* ‘уживається для вираження зла, обурення, незадоволення чим-небудь, роздратування з приводу чогось, небажання бачити кого-небудь’ (СФУМ) / *idź, wpuń się do diabła, w diabły, do wszystkich diabłów, do stu diabłów* ‘іди геть, забирайся негайно’ (US).

Не мають українського відповідника польські ФО *rzucić kogoś, coś do diabła, do stu diabłów* ‘іти геть, пропасти без сліду, покинути когось чи щось, позбутися когось чи чогось’ (Sk.), *iść, pójść do diabła, w diabły, do stu diabłów* ‘звороти, що виражають бажання втекти звідкілясь, від чогось, від когось’ (US). Натомість у польській мові не спостерігаємо компаративної одиниці типу *тікати як чорт від ладану* (СФУМ), у якій виразно проступає зв’язок із церковним обрядом. Привертає також увагу українська ФО, в якій простежується звернення до протилежних духовних сил: *давай Боже ноги, а чорт колеса* ‘дуже

швидко, квапливо втікати, бігти' (СФУМ). Видається можливою така її інтерпретація: те, що дається людині від народження (у даному випадку *ноги*), є даром Божим і знаходиться у Божій волі. А те, що вона придумала сама, чим прискорила, змінила темп свого існування, приписується чортові. Пригадаймо, що у християнській традиції поспіх, метушня розглядається як ознака впливу нечистої сили. Крім того, звертання по допомогу одночасно і до Бога, і до чорта засвідчує підсвідоме двовір'я, бажання перестрахувати себе, запоручитися опікою протилежних духовних сил. Слід зазначити, що одиниці такого типу досить рідко зустрічаються в зібраному нами матеріалі, хоча більш свідомий вияв двовір'я зустрічаємо як в українських, так і у польських прислів'ях: *І Богові свічка, й чортові огарок; Богові свічку, а чортові дві / Panu Bogu świeczkę i diabłu ogarek*.

Серед українських одиниць не фіксуємо також відповідника до польської *diabeł ogonet nakrył* 'про щось, чого не можна знайти, відшукати, хоча воно напевно є десь близько' (US). Натомість лише в українській мові маємо фразеологізм з більш загальним позначення зникнення: *піти (полетіти) до чорта, к чорту, під три чорти, к бісу* 'зазнавати цілковитого провалу, краху; пропадати, гинути' (СФУМ).

Концепт *душа* дослідниками О. В. Урисон [8, с. 3], Т. В. Булигіною, О. Д. Шмельовим [1, с. 97], О. О. Селівановою [6, с. 121] розглядається як соматизм. Не заперечуючи такого підходу, ми вважаємо за потрібне в межах нашого дослідження цю складову людини віднести до *нематеріального (духовного) світу*. Тільки *душа*, відокремлюючись від тіла, має властивість самостійно функціонувати без нього: *добра душа відлетіла в небо; душа відлетіла з тіла; душа втекла з тіла* 'хто-небудь помер, загинув' (СФУМ). Польські словники не фіксують відповідних одиниць, однак самостійність душі, її незалежність виявляється у можливості волевиявлення, відображеній у ФО обох мов. В українській фразеології виступають також одиниці, внутрішня форма яких приписує душі здатність до почуттів: *душа радіє, душа трепече, душа співає, душа тішиться* (СФУМ).

В обох мовах фіксуємо значну кількість одиниць, що містять компонент *душа*, з семантикою зникнення, а саме *смерті*. Вона уявляється як відокремлення душі від тіла, віддавання душі. Це вже згадувані вище фрази *віддати Богові душу / oddać duszę Bogu*, подібні, але не тотожні за складом та значенням фразеологізми *душа вилетіла (відлетіла, втекла і т. ін.) з тіла* 'хто-небудь помирає, гине

// Хто-небудь помер' (СФУМ) / *dusza, życie z kogoś ucieka* 'хтось дуже слабкий, помирає' (US). У польській мові наявна одиниця з більш конкретним значенням *wupłakać duszę* 'померти з горя' (Sk.). Тут також є фразеологізм на позначення втечі: *uchodzić z duszą* 'залишитися живим, втекти' (Sk.). Українська фразема *душа преставилася чия* 'хто-небудь помер, загинув' (СФУМ) містить старослов'янїзм, який представляє смерть як переміщення душі з одного місця на друге, перехід у вічність.

Дух, так само, як і *душа*, в межах досліджуваних ФО позначає нематеріальну складову людини, те, без чого тіло є мертвим. Як відомо зі Святого Письма, дух може мати різну природу, зумовлену особою, від якої він посилається. Дух Святий животворить усе, як про це сказано у церковному піснеспіві: *Святим Духом всяка душа живиться...* Отже, померти, загинути – це: *випустити дух* (СФУМ) / *wyzionąć ducha* (US); *віддати дух* (СФУМ) / *oddać (Bogu) ducha*; *дух виїшов* (*вискочив, грубо випер*) *з кого* (СФУМ); *остатися без духа* (СФУМ); *спустити дух* (СФУМ); *paść, upaść bez ducha, leżeć bez ducha* (Sk.). Тільки в українській мові одиниці з цим компонентом входять до семантичного ряду 'вбивати': *виганяти дух* 'дуже знесилувати когонебудь чимсь або доводити до смерті' (СФУМ); *вибити дух* (*душу*) 'б'ючи, вбити когонебудь' (СФУМ). В багатьох випадках компонент *дух* є засобом досягнення експресії: *нема ні духа* 'нічого немає'; *nie ta (nigdzie) żywego ducha, ani żywego ducha* 'немає нікого, жодної живої людини' (SU). Наступні українські фразеологізми не мають польських відповідників: *[i] духу не буде* 'уживається для вираження запевнення в тому, що хто-небудь більше ніколи не прийде кудись'; *[i] духу не залишиться* 'хтось буде вщент розбитий, розгромлений' (СФУМ).

Таким чином, іменники, що позначають явища нематеріального світу, виступають в українських та польських фразеологізмах на позначення смерті, відходу, віддалення, втечі, а також на позначення відсутності. Найбільша кількість одиниць з цими компонентами позначає смерть, загибель, найменша – відхід, втечу. Ці слова створюють емоційно-експресивне тло висловлення з чітким розмежуванням позитивного та негативного ставлення до предмета чи ситуації. Фраземи обох мов на позначення смерті, що містять названі компоненти, засвідчують християнський світогляд і переконаність у тому, що життя людини знаходиться у руках Божих. Після смерті вона обов'язково повинна дати відповідь за земний шлях і отримати належний вирок. Деякі українські фраземи подають смерть не лише як звільнення Богом

померлого від труднощів земного життя, але й як звільнення його близьких від турбот, пов'язаних з доглядом за близькою людиною.

У досліджуваному матеріалі відбилися народні погляди на буття і небуття, зникнення. Так, в українських одиницях знаходимо переконання, що небуття сполучається з буттям, включене в нього. Реальність існування забезпечується духовною силою – *Богом*, що засвідчує гармонійність, цілісність світосприйняття. В українській фразеології набагато більше фразем на позначення смерті зі словом *душа*. У них її можна потрактувати як самостійну складову людини, що, відокремлюючись від тіла після смерті, функціонує самостійно. Лише у польській мові фразеологізм з цим компонентом позначає втечу.

Перспективними у цьому напрямку вбачаємо зіставні дослідження українських та польських фразеологізмів на позначення *яви* – *зникнення*, що містять слова інших тематичних груп (наприклад, господарська діяльність, назви одягу, взуття, соматизми і под.) з метою представлення комплексного уявлення українців та поляків про ці ключові поняття людського буття.

Список використаних джерел та літератури

1. Булыгина Т. В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелев. – М. : Языки рус. культуры, 1997. – 576 с.
2. Дем'яненко Н. Б. Фразеологічна оцінка інтелекту людини („дурень” у польській, українській та російській мовах) / Н. Б. Дем'яненко // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського : Зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 10. – С. 36–41.
3. Івченко А. О. Польсько-українські фразеологічні контакти та етимологічний аналіз фразеології / А. О. Івченко // *Slavia Orientalis*. – Kraków, 1999. – Т. XLVIII. – № 3. – С. 443–448.
4. Івченко А. О. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія / А. О. Івченко. – Харків : ОКО, 1996. – 158 с.
5. Кравчук А. М. Структурно-семантичні моделі польської й української фразеології з власними назвами: поєднання національних та інтернаціональних ознак / А. М. Кравчук // Проблеми слов'янознавства. Зб. наук. праць. / під ред. В. Чорнія. – Львів, 1999. – Вип. 50. – С. 97–101.
6. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : монографія / О. О. Селіванова. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
7. Семенюк О. А., Тимофєєва У. В. Фразеологізми з компонентом *людина, люди* в українській, російській, польській мовах: порівняльний та

- лінгвокультурний аспекти / О. А. Семенюк, У. В. Тимофєєва // Наукові записки. – Вип. 81 (1). – Серія : Філологічні науки (мовознавство) : У 4 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ імені В. Винниченка, 2009. – С. 127–131.
8. Урысон Е. В. Фундаментальные способности человека и „наивная” анатомия / Е. В. Урысон // Вопросы языкознания. – 1995. – № 3. – С. 3–16.
 9. Chlebda W. Idiomy polsko-rosyjskie / W. Chlebda, A. Gołubiewa, J. Wawrzyńczyk, T. Wielg // Польско-русские идиомы. – Warszawa, 2003. – 272 с.
 10. Daszczyńska I. Rosyjsko-polskie pozorne ekwiwalenty frazeologiczne / I. Daszczyńska. – Słupsk : WSP, 1987.
 11. Kusal K. Русско-польская межъязыковая омонимия в сфере фразеологии / K. Kusal // Rusų ir lenkų kalbų frazeologinė homonimija. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.biblioteka.vpu.lt/zmogusirzodis/PDF/svetimosioskalbos/2004/Kusal.pdf>
 12. СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / [укл. В. М. Білоноженко та ін.], НАН України, Інститут української мови, Український мовно-інформаційний фонд. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.
 13. ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / [укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.] – К. : Наук. думка, 1993.
 14. Sk. – Słownik frazeologiczny języka polskiego : W 2 t. / pod. red. S. Skorupki : T. 1–2. – Warszawa, 1967–1968.
 15. US – Uniwersalny słownik języka polskiego : W 4 t. / pod red. S. Dubisza. – T. 1–4. – Warszawa, 2006.

Л. И. Яковенко

ЛЕКСИКА, ОБОЗНАЧАЮЩАЯ ЯВЛЕНИЯ НЕМАТЕРИАЛЬНОГО МИРА, В УКРАИНСКИХ И ПОЛЬСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ СО ЗНАЧЕНИЕМ ИСЧЕЗНОВЕНИЯ

В статье определена роль слов, принадлежащих к тематической группе *нематериальный мир*, на формирование фразеологического значения *исчезновение* в украинском и польском языках. Существительные, обозначающие явления *нематериального мира*, функционируют в украинских и польских фразеологизмах, обозначающих смерть, уход, отдаление, побег, а также в единицах, обозначающих отсутствие. Эти слова создают эмоционально-экспрессивный фон высказывания с четким размежеванием позитивного и негативного отношения к предмету либо к ситуации.

Ключевые слова: фразеологическая единица, семантика фразеологической единицы, компонент фразеологической единицы, сопоставительные исследования.

L. I. Yakovenko,
Candidate of Philology,
Associate Professor of General and Slavic Linguistics Department,
Odesa I. I. Mechnikov National University,
24 / 26, Frantsuzky Blvd., Odesa, 65058, Ukraine,
tel. : +38(048) 776-04-42,
Jakovenko@list.ru

VOCABULARY WHICH DEFINES FEATURES OF NONMATERIAL WORLD BOTH IN THE UKRAINIAN AND POLISH PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE MEANING OF *DISAPPEARANCE*

Summary

Purpose: The subject of the future research is Ukrainian and Polish phraseological units with the meaning of *disappearance* which include vocabulary that means nonmaterial features. First of all these are phraseological units which mean death, fatality as well as leaving, escape. The purpose of the article is to define the role of the words that belong to the theme group of *nonmaterial world*, in creation of the phraseological meaning of *disappearance* in the Ukrainian and Polish languages. **Methodology:** Descriptive and comparative methods as well as the method of component analysis are used in the article to reach the goal.

Finding: In Ukrainian as well as in Polish there is a big amount of phraseological units with the component of *God* referring to the Christian world view. A considerable amount of units in both languages that have a similar structure with such components as *Soul, Spirit, Devil* were defined. **Practical value:** The results of the research are applicable to teaching Polish and Ukrainian as foreign languages as well as to dictionary making.

Results: The nonmaterial world vocabulary creates emotional-expressional background to the speech with clear separation of positive and negative attitude to the subject or situation. Phraseological units in both languages with the meaning 'death' relate to the Christian world view and express confidence in the fact that man's life is in the hands of God. Among the Ukrainian phraseological units there are more units with the meaning of death, that contain the component 'soul'. Only in the Polish language there is a phraseological unit with a component, which means 'escape'.

Key words: a phraseological unit, the meanings of a phraseological unit, a component of phraseological units, a comparative study.

Надійшла до редакції 1.06.2015 р.